

## QIZILQUM HUDUDIDA O'RTA PALEOLIT DAVRI TOSH USTAXONALARI

Tursunqulov Fozilbek Narziquil o'g'li

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8118862>

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada Qizilqum hududida o'rta paleolit tosh ustaxonalarining tosh davri jamoalari moddiy madaniyatini o'rganish yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** Qizilnura 1, Qorasigir havzasi, uchrindilar, Echkiliksoy, Lavlakon, terassalar, tosh qurollar.

## MIDDLE PALEOLITHIC STONE WORKSHOPS IN THE KYZYLKUM AREA

**Abstract.** This article covers the study of the material culture of the Stone Age communities of the Middle Paleolithic stone workshops in the Qizilqum area.

**Key words:** Kyzylnura 1, Karasigir Basin, hitches, goats, beets, terraces, stone weapons.

## КАМЕННЫЕ МАСТЕРСКИЕ СРЕДНЕГО ПАЛЕОЛИТА НА ТЕРРИТОРИИ КЫЗЫЛКУМА

**Аннотация.** В данной статье рассматривается изучение материальной культуры общин каменного века среднепалеолитических каменных мастерских на территории Кызылкума.

**Ключевые слова:** Кызылнур 1, карасигирский пруд, Козий овраг, Лавлакон, террасы, каменные орудия труда.

O'zbekiston hududi tosh davri jamoalari moddiy madaniyatini o'rganishda Qizilqum sarhadlari o'ta istiqbolli bo'lib, o'ziga xos o'rni borligi ma'lum bo'ldi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, Qizilqum hududi paleolit davridanoq odamzod tomonidan o'zlashtirilgan ekan. Aniqrog'i, mazkur hududdan paleolit davrining barcha taraqqiyot bosqichlari hamda mezolit, neolit davriga oid yodgorliklar tadqiq etildiki, bu butun tosh asri davrida uzluksiz madaniyat yaratilganligini ko'rsatdi.

Xususan, qator muste davriga oid yodgorliklar tadqiq etilgan. Qo'lga kiritilgan manbalar bu moddiy madaniyatda o'z o'rniga ega. Qizilqum bo'yicha 1-marta 1962 yili E.D.Mamedov tomonidan Qizilnura 1 nomli paleolit yodgorligi kashf etilgan. Bu yodgorlik 1966 va 1970 yillari XAE ilmiy xodimi A.V.Vinogradov tomonidan atroflicha o'rganildi. Qizilnura 1 yodgorligi Qizilqum miqyosida nisbatan yirik yodgorlik hisoblanadi. U Qorasigir havzasining sharqiy qismida joylashgan. Yodgorlikda 2 metr chuqurlikkacha qidiruv shurfi qazilgan, bu gorizont pleystotsen davri pastki qismiga to'g'ri keladi. Qizilnura 1 yodgorligida madaniy qatlam saqlanib qolinmagan. Yer sathi uncha katta bo'lmagan maydonda 84 150 ga yaqin tosh qurol yig'ib olingan. Tosh buyumlari ichida bir yoki ikki maydonli disksimon tosh o'zaklari, qo'l cho'qmorlari, otshepdan yasalgan tosh qurollar, uchburchaksimon paykonlar, turli shakldagi otsheplardan yasalgan qirg'ichlar, ponasimon qurollar uchraydi.

Must'e davriga oid tosh buyumlari ichida 26% ishlov berilgan qurollar bor. A.V.Vinogradov tadqiqoticha tosh buyumlar ichida 6,7 % ni paraqali element, 64% levalua elementi, 29% ni ish maydonlari to'g'irlangan element tashkil etadi. Tadqiqotchini fikricha Qizilnura 1 makoni tosh qurollari kolleksiyasi unchalik katta emas, lekin levalua elementi uni muste kompleksi ekanligini ravshan ko'rsatib turibdi. A.V.Vinogradov fikricha Qizilnura tosh qurollari O'rta Osiyo miqyosidagi muste yodgorliklaridan Teshiktosh g'or makoni pastki madaniy qatlami qurollariga juda o'xshash. Nisbatan kamroq bo'lsada Qayroqqum, Xojikent kabi levalua-

muste yodgorliklari qurollariga ham o'xshashlik jihatlari bor. Ayaqagitma paleolit makonlari (Boshog'itma 1,2,4,6- 15,31-38). XAE ilmiy xodimlari tomonidan 1967 yil Sharqiy Ayaqagitma havzasi arxeologik jihatdan atroflicha o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida 21 ta paleolit makonlari aniqlangan. A.V.Vinogradov E.D.Mamedovlar tadqiqotida Sharqiy Ayaqagitmada 4ta terassa yaqqol kuzatiladi. Asosan, birinchi va ikkinchi terrassalar sathida paleolit makonlari joylashgan. Boshog'itma makonlari ichida 36-37 makonlari nisbatan yirikroq hisoblanadi. Boshog'itma 37-makonidan hammasi bo'lib, 92 nusxada tosh buyumlar topilgan. Shulardan 69 tasi otshepdan yasalgan buyumlar hisoblanadi.

Tosh buyumlar sirtidan otsheplar uchirib olganliklari izlari ko'rinib turibdi. Boshog'itma 11- makonidan disksimon tosh o'zaklari topilgan. Bu makonlar tosh qurollari ko'p jihatlari bilan Qizilnura 1 makoni tosh qurollariga o'xshash. Qorasigir havzasi sharqiy qismi paleolit yodgorliklari (Qizilnura 2-7,8-20). 1970-yili A.V.Vinogradov va E.D. Mamedovlar Qorasigir havzasi sharqiy qismida yana arxeologik tadqiqotlar olib borishib, qator paleolit makonlarini aniqlashgan. Bu makonlar Qizilnura 1 makonidan farq qilib, ulardan topilgan tosh qurollar soni ikki, uchtdan to o'ttiztagacha boradi.

Faqatgina havzaning g'arbiy-janubiy qismidan topilgan makonlarda nisbatan ko'proq tosh buyumlar uchratilgan. Xususan, Qizilnura 16 makonidan 100 dan ortiq tosh buyumlar qo'lga kiritilgan. Topilgan tosh qurollarini tipologik jihatdan bir necha guruhga bo'lish mumkin. Tosh qurollar muste davri jamoalariga tegishli.

Echkiliksoy vohasidan oz sonli bo'lsada paleolit davriga oid makonlar topilgan. Paleolit yodgorliklari Qorabog'quduq, Xo'jagumbazdan topilgan. Hammasi bo'lib, 5 ta makondan iborat. Janubiy-g'arbiy Qizilqum paleolit yodgorliklari tosh buyumlari jigar-kulrang rangli chaqmoqtoshli tog' jinslaridan yasalgan. A.V.Vinogradov ko'rsatishicha, sanoqli bo'lsada qora rangli chaqmoqtoshli slanslardan ham qurollar yasalgan. Hattoki qayroqtoshdan yasalgan 85 paykonlar hamda disksimon bir taraflama ishlov berilgan tosh o'zaklari ham uchraydi.

Lavlakan paleolit makonlari. A.V.Vinogradov, E.D.Mamedovlar Qizilqumning ichki hududlari xususan, Lavlakan ko'li atrofida qator paleolit davri yodgorliklarini tadqiq etishgan. Bu makonlar Lavlakan 34,29,203,219,40,108,368 kabilar hisoblanadi. Lavlakan paleolit qurollari paykonlar, qirg'ichlar, tishsimon usulda ishlov berilgan tosh qurollari hisobalanib, Qizilnura, Ayaqagitma muste qurollariga o'xshash.O'z navbatida Ko'lbuloq makon qurollariga yon tomoniga chuqurcha hamda tishsimon usulida ishlov berilganligi bilan o'xshaydi. A.V.Vinogradovning tadqiqoticha Qizilqum hududida so'nggi paleolit davriga oid yodgorliklar noma'lum bo'lib kelmoqda edi.

Aniqrog'i, Ayaqagitma havzasi sharqiy qismida bir nechta makonlar so'nggi paleolit davriga oidligi ehtimoli to'g'risida fikr bildirilgan edi. Lekin bu fikr keyingi tadqiqotlarda o'z isbotini topmadi. Keyinchalik, A.V.Vinogradov tosh qurollari sirtini mog'or bosish bo'yicha nisbatan yangirog'ini hisobga olib, bu qurollar so'nggi paleolit davri jamoalariga tegishli bo'lishi mumkin degan fikrni ilgari surdi. Shu nuqtai nazardan Qizilnura 15 –makonini so'nggi paleolit davri jamoalariga tegishli deb hisobladi. Qizilnura 15-makoni o'z moddiy madaniyati bilan Ustyurt hududidagi Esen 2 hamda Markaziy va G'arbiy Qozog'istondagi bir qancha so'nggi paleolit yodgorliklariga moddiy madaniyat jihatidan o'xshash degan fikrni ham bildiradi.

Qizilnura 1 makoni. Qizilqum bo'yicha 1-marta 1962 yili E.D.Mamedov tomonidan Qizilnura 1 nomli paleolit yodgorligi kashf etilgan. Bu yodgorlik 1966 va 1970 yillari XAE ilmiy

xodimi A.V.Vinogradov tomonidan atroflicha o'rganilgan. Qizilnura 1 yodgorligi Qizilqum miqyosida nisbatan yirik yodgorlik hisoblanadi. U Qorasigir havzasining sharqiy qismida joylashgan. Yodgorlikda 2 metr chuqurlikkacha qidiruv shurfi qazilgan, bu gorizont pleystotsen davri pastki qismiga to'g'ri keladi. Qizilnura 1 yodgorligida madaniy qatlam saqlanib qolinmagan. Er sathi uncha katta bo'lmagan maydonda 150 ga yaqin tosh qurol yig'ib olingan. Tosh buyumlari ichida bir yoki ikki maydonli disksimon tosh o'zaklari, qo'l cho'qmorlari, otshepdan yasalgan tosh qurollar, uchburchaksimon paykonlar, turli shakldagi otsheplardan yasalgan qirg'ichlar, ponasimon qurollar uchraydi. Must'e davriga oid tosh buyumlari ichida 26% ishlov berilgan qurollar bor.

A.V.Vinogradov tadqiqoticha tosh buyumlar ichida 6,7 % ni paraqali element, 64% levalua elementi, 29% ni ish maydonlari to'g'irlangan element tashkil etadi. Tadqiqotchini fikricha Qizilnura 1 makoni tosh qurollari kolleksiyasi unchalik katta emas, lekin levalua elementi uni must'e kompleksi ekanligini ravshan ko'rsatib turibdi. A.V.Vinogradov fikricha Qizilnura tosh qurollari O'rta Osiyo 86 miqyosidagi must'e yodgorliklaridan Teshiktosh g'or makoni pastki madaniy qatlami qurollariga juda o'xshash.

Nisbatan kamroq bo'lsada Qayroqqum, Xojikent kabi levalua- must'e yodgorliklari qurollariga ham o'xshashlik jihatlari bor. Ayaqagitma paleolit makonlari (Boshog'itma 1,2,4,6-15,31-38). XAE ilmiy xodimlari tomonidan 1967 yil SHarqiy Ayaqagitma havzasi arxeologik jihatdan atroflicha o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida 21 ta paleolit makonlari aniqlangan. A.V.Vinogradov E.D.Mamedovlar tadqiqoticha SHarqiy Ayaqagitmada 4ta terassa yaqqol kuzatiladi. Asosan, birinchi va ikkinchi terassalar sathida paleolit makonlari joylashgan. Boshog'itma makonlari ichida 36-37 makonlari nisbatan yirikroq hisoblanadi. Boshog'itma 37-makonidan hammasi bo'lib, 92 nusxada tosh buyumlar topilgan. SHulardan 69 tasi otshepdan yasalgan buyumlar hisoblanadi.

Tosh buyumlar sirtidan otsheplar uchirib olganliklari izlari ko'rinib turibdi. Boshog'itma 11- makonidan disksimon tosh o'zaklari topilgan. Bu makonlar tosh qurollari ko'p jihatlari bilan Qizilnura 1 makoni tosh qurollariga o'xshash. Qorasigir havzasi sharqiy qismi paleolit yodgorliklari (Qizilnura 2-7,8-20). 1970-yili A.V.Vinogradov va E.D. Mamedovlar Qorasigir havzasi sharqiy qismida yana arxeologik tadqiqotlar olib borishib, qator paleolit makonlarini aniqlashgan. Bu makonlar Qizilnura 1 makonidan farq qilib, ulardan topilgan tosh qurollar soni ikki, uchtdan to o'ttiztagacha boradi.

Faqatgina havzaning g'arbiy-janubiy qismidan topilgan makonlarda nisbatan ko'proq tosh buyumlar uchratilgan. Xususan, Qizilnura 16 makonidan 100 dan ortiq tosh buyumlar qo'lga kiritilgan. Topilgan tosh qurollarini tipologik jihatdan bir necha guruhga bo'lish mumkin. Tosh qurollar must'e davri jamoalariga tegishli.

Qizilnura 15 makoni. Bu yodgorlik havzaning shimoliy-g'arbiy qismida joylashgan. Makon maydoni 300\*300 m o'lchamga teng keladi. A.V.Vinogradov fikricha Qizilnura 15 yodgorligi chaqmoqtoshli tog' jinsiga birlamchi ishlov beriladigan ustaxona hisoblanadi. Makon maydoni sathida uch joydan 464 nusha tosh buyumlari topilgan. Tosh buyumlari ichida 350 dan ortig'ining sirt qismi juda silliqalanib ketgan. Uchchala tosh qurollari jamlangan punktlar tosh qurollari tipologik jihatdan bir-birlaridan farq qilmaydi.

Tosh qurollari ichida keskich qurollar, tishsimon ishlov berilgan qurollar ko'pchilikni tashkil qiladi. Turli shakldagi qirg'ich qurollar ham o'z ishlov berilish usuliga ko'ra must'e davri

jamolariga tegishli. Echkiliksoy vohasidan oz sonli bo'lsada paleolit davriga oid makonlar topilgan. Paleolit yodgorliklari Qorabog'quduq, Xo'jagumbazdan topilgan. Hammasi bo'lib, 5 ta makondan iborat. Janubiy-g'arbiy Qizilqum paleolit yodgorliklari tosh buyumlari jigar-kulrang rangli chaqmoqtoshli tog' jinslaridan yasalgan. A.V.Vinogradov ko'rsatishicha sanoqli bo'lsada qora rangli chaqmoqtoshli slanslardan ham qurollar yasalgan.

Hattoki qayroqtoshdan yasalgan 87 paykonlar hamda disksimon bir taraflama ishlov berilgan tosh o'zaklari ham uchraydi( A.V.Vinogradov, Mamedov 1970). Lavlakan paleolit makonlari. A.V.Vinogradov, E.D.Mamedovlar Qizilqumning ichki hududlari . Xususan, Lavlakan ko'li atrofida qator paleolit davri yodgorliklarini tadqiq etishgan. Bu makonlar Lavlakan 34,29, 203,219,40,108,368 kabilar hisoblanadi. Lavlakan paleolit qurollari paykonlar, qirg'ichlar, tishsimon usulda ishlov berilgan tosh qurollari hisobalanib, Qizilnura, Ayaqagitma must'e qurollarigi o'xshash.O'z navbatida Ko'lbuloq makon qurollariga yon tomoniga chuqurcha hamda tishsimon usulida ishlov berilganligi bilan o'xshaydi.

Qoraqalpog'iston sarhadlari Ustyurt platosida ashel va muste davriga A.V.Vinogradov, E.Bijanov va M.Qosimovlar tomonidan Borsakelmas, Esen qirlaridan topilgan Esen 1,2,4,5,6, Qoraquduq yodgorliklari kiritilgan. Xullas, yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ma'lumki, O'rta Osiyo sarhadlari kishilik tarixi taraqqiyoti tosh asri o'rta paleolit (muse) davrida odamzod yashashib, o'ziga xos madaniyat yaratishgan ekan. Bu haqda Tojikiston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Qozog'iston va Turkmaniston hududlarida amalga oshirilgan tadqiqotlarda qo'lga kiritilgan arxeologik, antropologik manbalar dalolat beradi.

A.P.Okladnikov, V.A.Ranov, N.Toshkenboev, M.Qosimov, R.Suleymanovlar O'rta Osiyo sarhadlarida muste davri jamoalarining moddiy madaniyati bir tomondan Old Osiyo (A guruhi), ikkinchi tomondan SHarqiy hududlar Sibir, Mongoliya, Xitoy (B guruhi) sarhadlari muste davri jamoalari moddiy madaniyatiga o'xshashligini ta'kidlashgan. SHuningdek, V.A.Ranov, N.Toshkenboev, M.Qosimov, R.Suleymanovlar muste jamoalarining moddiy madaniyatini mahalliy madaniy variantlarga bo'lishgan. Keyingi yillarda O'zbekiston-Rossiya xalqaro arxeologik ekspeditsiyasi (O'.Islamov, R.Suleymanov, A.P.Derevyanko) xodimlari tomonidan muste davriga oid bir qator yangi yodgorliklar topilishiga erishilgan.

## REFERENCES

1. А. В. Виноградов Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья Москва, 1980
2. Касымов М. Р. Кремнеобрабатывающие мастерские и шахты каменного века Средней Азии. Ташкент, 1972 б
3. N.O'. Xolmatov O'rta Osiyo Arxelogiyasi: tosh asri Toshkent, 2020